EDUSCHOOL
ACADEMIC RESEARCH & PUBLISHERS

INDIAN JOURNAL OF SANSKRIT LANGUAGE RESEARCH STUDIES (IJSLRS)

(Open Access, Double-Blind Peer Reviewed Journal)

ISSN Online:

काश्मीर-शैव दर्शनः अभेद-अभेद सिद्धान्त का विश्लेषण

J P Prajith

Assistant Professor of Sanskrit, ORI & MSSL Library, University of Kerala, Kariavattom, Thiruvananthapuram, Kerala, India.

Article information

Received: 13th April 2026
Received in revised form: 16th May 2026
Accepted: 18th June 2026
Available online: 31st July 2026

Volume: 1
Issue: 1
DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.21738625

Abstract

This paper presents a serious analysis of the theory of non-difference in Kashmiri Saiva philosophy. By describing the relationship between Lord Shiva and the world in the philosophy of recognition, this paper reveals the coherent nature of differences and differences. By reviewing the theories of the great teachers like Utpaladeva and Abhinavagupta, this research asserts the uniqueness of the Advaita of Kashmir Shaiva Tantra by analyzing the elements of vibrancy, discussion, light and freedom. Answering the question of how Swatantra Davaitaism differs from Shankaradavaita and Shaktadavaita, this paper asserts the philosophical significance of Kashmir Shaiva doctrines. This research has demonstrated the fundamental contribution of Kashmiri Shaiva philosophy to Advaita thought. The paper further situates the doctrine against Śākta non-dualism and Buddhist Vijñānavāda, and sets out the thirty-six tattvas, the three impurities and the fourfold means (upāya) through which the theory is worked out in practice.

सारांशः

अयं शोधपत्रः काश्मीर-शैवदर्शने अभेद-अभेदसिद्धान्तस्य गम्भीरं विश्लेषणं प्रस्तौति। प्रत्यभिज्ञादर्शने परमशिवस्य जगतः च सम्बन्धं निरूप्य, अयं पत्रः भेदाभेदयोः समन्वयात्मकं स्वरूपं प्रकाशयति। उत्पलदेव-अभिनवगुप्तादीनां महाचार्याणां सिद्धान्तानां समीक्षया, अयं शोधः स्फुरत्ता-विमर्श-प्रकाश-स्वातन्त्र्यादीनां तत्त्वानां विवेचनेन काश्मीरशैवतन्त्रस्य अद्वैतवादस्य विशिष्टतां प्रतिपादयति। स्वतन्त्राद्वैतवादः शाङ्करादवैतात् शाक्तादवैतात् च कथं भिद्यते इति प्रश्नस्य उत्तरं दत्त्वा, अयं पत्रः काश्मीरशैवसिद्धान्तानां दार्शनिकं महत्त्वं प्रतिपादयति। अनेन शोधेन काश्मीरशैवदर्शनस्य अद्वैतचिन्तने मौलिकं योगदानं प्रदर्शितम्। अपि च अयं सिद्धान्तः शाक्तादवैतेन बौद्धविज्ञानवादेन च सह तुलितः, षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रक्रिया मलत्रयम् उपायचतुष्टयं च निरूपितानि, येन सिद्धान्तस्य साधनापरः पक्षः अपि प्रकाशितः।

महत्त्वपूर्ण शब्द : काश्मीरशैवम्, प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, अभेदाभेदवादः, स्वातन्त्र्यवादः, स्फुरत्ता, विमर्शः, षट्त्रिंशत्तत्त्वानि, उपायचतुष्टयम्, शाक्तादवैतम्

1. प्रस्तावना

काश्मीरशैवदर्शनं भारतीयदार्शनिकपरम्परायां महत्त्वपूर्णं स्थानं धारयति। नवमशताब्द्याः दशमशताब्द्याश्च मध्ये काश्मीरप्रदेशे विकसितं इदं दर्शनं परमाद्वैतवादस्य उन्नततमं रूपं प्रस्तुवन्ति विद्वांसः। अस्मिन् दर्शने परमशिवस्य स्वातन्त्र्यस्य च केन्द्रीयता विद्यते। प्रत्यभिज्ञादर्शनरूपेण ख्यातं इदं तन्त्रं सोमानन्द-उत्पलदेव-अभिनवगुप्तादीनां महाचार्याणां कृत्यैः समृद्धं जातम्।

अस्य शोधपत्रस्य मुख्यं शोधप्रश्नं अस्ति - काश्मीरशैवदर्शने अभेद-अभेदसिद्धान्तः कीदृशः? कथं अयं सिद्धान्तः अन्यान् अद्वैतवादान् प्रति भिद्यते? केन प्रकारेण अस्मिन् दर्शने शिवस्य जगतः च सम्बन्धः व्याख्यातः?

अस्मिन् शोधपत्रे प्राथमिकसाहित्यस्य विश्लेषणेन, मुख्यग्रन्थानां समीक्षया, अयं सिद्धान्तः सविस्तरं विवेचितः। अनेन शोधेन काश्मीरशैवदर्शनस्य मौलिकता तस्य च अद्वैतचिन्तने योगदानं प्रकाशितम्।

अस्य शोधस्य पद्धतिः पाठाधारिता तुलनात्मका च। प्राथमिकसाधनरूपेण शिवसूत्राणि[1], स्पन्दकारिकाः[2], ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकाः[3], प्रत्यभिज्ञाहृदयं[4], तन्त्रालोकश्च[5] गृहीताः; द्वितीयकसाधनरूपेण च आधुनिकविदुषां समीक्षात्मकाध्ययनानि। प्रथमं मूलसिद्धान्तानां पाठाधारितं निरूपणं क्रियते, ततः तेषां परस्परसम्बन्धः विश्लेष्यते, अन्ते च अन्यैः अद्वैतवादैः सह तुलना प्रस्तूयते। अत्र न कोऽपि नूतनः पाठः सम्पाद्यते, अपितु प्रकाशितेषु समीक्षात्मकसंस्करणेषु एव विमर्शः प्रतिष्ठाप्यते।

2. साहित्यसमीक्षा

2.1. काश्मीरशैवदर्शनस्य ऐतिहासिकः पृष्ठभूमिः

काश्मीरशैवदर्शनस्य विकासः त्रिषु स्तरेषु दृश्यते। प्रथमं स्तरं आगमिकं तन्त्रसाहित्यं यत्र शिवसूत्राणि, मालिनीविजयोत्तरतन्त्रं, विज्ञानभैरवम्[6] इत्यादीनि महत्त्वपूर्णानि सन्ति। द्वितीयं स्तरं स्पन्दशास्त्रम्, यत्र वसुगुप्तकृतं स्पन्दकारिकाः कल्लटकृतश्च स्पन्दसन्दोहः प्रमुखाः। तृतीयं स्तरं प्रत्यभिज्ञादर्शनम्, यत्र उत्पलदेवस्य ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकाः अभिनवगुप्तस्य च विस्तृतव्याख्याः विद्यन्ते।

काश्मीर-शृङ्खलायां (Kashmir Series of Texts and Studies) अभिनवगुप्तकृतं तन्त्रालोकं जयरथटीकासहितं द्वादशभागेषु प्रकाशितम्[5]। एतत् महाग्रन्थं काश्मीरशैवदर्शनस्य सर्वाङ्गीणं विवेचनं प्रस्तौति।

2.2. आधुनिकविद्वद्भिः समीक्षा

आधुनिकैः विद्वद्भिः काश्मीरशैवदर्शनस्य गम्भीरं विश्लेषणं कृतम्। जयदेव सिंह महोदयेन (१८९३-१९८६) अनेकानि महत्त्वपूर्णानि कृतानि यत्र स्पन्दकारिकाणाम्[2], विज्ञानभैरवस्य[6], शिवसूत्राणां[1], प्रत्यभिज्ञाहृदयस्य[4] च अनुवादाः व्याख्याश्च सन्ति।

मार्क डिक्झोस्की (Mark Dyczkowski) महोदयेन काश्मीरशैवदर्शनस्य तान्त्रिकपरम्परायाः च सम्बन्धस्य विस्तृतं विवेचनं कृतम्। तस्य प्रसिद्धः ग्रन्थः "The Doctrine of Vibration: An Analysis of the Doctrines and Practices of Kashmir Shaivism"[7] स्पन्दसिद्धान्तस्य विस्तृतं व्याख्यानं प्रस्तौति। तेन स्पन्दकारिकायाः चतुर्भिः टीकाभिः सह अनुवादः "The Stanzas on Vibration"[8] इति नाम्ना प्रकाशितः।

2.3. आधुनिका शोधपरम्परा

जे. सी. चट्टर्जी-महोदयेन (J. C. Chatterji) काश्मीरशृङ्खलायां प्रकाशितः "Kashmir Shaivaism"[9] इति ग्रन्थः पाश्चात्त्यजगति अस्य दर्शनस्य प्रथमं व्यवस्थितं परिचायकं मन्यते; तत्र षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रक्रिया प्रत्यभिज्ञासिद्धान्तश्च संक्षेपेण निरूपितौ। अनन्तरं के. सी. पाण्डेय-महोदयस्य "Abhinavagupta: An Historical and Philosophical Study"[10] इति बृहद्ग्रन्थेन अभिनवगुप्तस्य कालनिर्णयः, गुरुपरम्परा, कृतिसूची च प्रामाणिकरूपेण स्थापिताः। अनेन द्वयेन अस्य क्षेत्रस्य आधुनिकशोधस्य आधारशिला निर्मिता।

नवजीवन-रस्तोगी-महोदयेन तन्त्रालोकस्य संरचनात्मकं विश्लेषणं "Introduction to the Tantrāloka: A Study in Structure"[11] इति ग्रन्थे प्रस्तुतम्; तस्यैव "The Krama Tantricism of Kashmir"[12] इति कृतौ क्रमसम्प्रदायस्य पृथक्सत्ता प्रत्यभिज्ञया सह तस्य सम्बन्धश्च विवेचितौ। ऐतिहासिक-भाषाशास्त्रीयदृष्ट्या अलेक्सिस्-सैण्डर्सन्-महोदयस्य निबन्धौ "Śaivism and the Tantric Traditions"[13] "The Śaiva Age"[14] च शैवागमपरम्परायाः विस्तृतं मानचित्रं प्रस्तुतः, यत्र त्रिकदर्शनस्य स्थानं व्यापकतरे तान्त्रिकसन्दर्भे निर्दिष्टम्।

दार्शनिकव्याख्यानपक्षे पॉल म्युलर-ऑर्टेगा-महोदयस्य "The Triadic Heart of Śiva"[15] इति ग्रन्थः कौलपरम्परायाः हृदयतत्त्वं विवृणोति। डेविड्-पीटर-लॉरेन्स्-महोदयेन "Rediscovering God with Transcendental Argument"[16] इति कृतौ उत्पलदेवस्य युक्तिपद्धतिः पाश्चात्त्यदर्शनस्य पारमार्थिकयुक्तिपद्धत्या सह तुलिता। इसाबेल्-रात्ये-महोदयया "Le Soi et l'Autre"[17] इति ग्रन्थे प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य बौद्धविज्ञानवादेन सह संवादः सूक्ष्मतया विश्लेषितः, जॉन्-नेमेक्-महोदयेन च "The Ubiquitous Śiva"[18] इति कृतौ सोमानन्दस्य शिवदृष्टिः तत्कालीनैः वादिभिः सह तस्य विवादश्च प्रकाशितौ।

विषयविशेषाध्ययनेषु आन्द्रे-पादू-महोदयस्य "Vāc: The Concept of the Word in Selected Hindu Tantras"[19] वाक्शक्तेः चतुरः स्तरान् विवेचयति; लिलियन्-सिल्बर्न्-महोदयायाः "Kuṇḍalinī: The Energy of the Depths"[20] योगानुभवपक्षं, देवव्रत-सेनशर्म-महोदयस्य "The Philosophy of Sādhanā"[21] च साधनामीमांसां प्रस्तौतः। बेत्तिना-ब्यौमर्-महोदयया "Abhinavagupta's Hermeneutics of the Absolute: Anuttaraprakriyā"[22] इति ग्रन्थे अनुत्तरतत्त्वस्य व्याख्यानपद्धतिः उद्घाटिता। गेविन्-फ्लड्-महोदयस्य "The Tantric Body"[23] देहसाधनायाः सैद्धान्तिकं स्वरूपम्, स्थानेश्वर-तिमिल्सिना-महोदयस्य "Consciousness in Indian Philosophy"[24] चैतन्यमात्रवादस्य तुलनात्मकं विवेचनम्, नताल्या-इसायेवा-महोदयायाः "From Early Vedanta to Kashmir Shaivism"[25] गौडपाद-भर्तृहरि-अभिनवगुप्तानां वैचारिकसन्धिं च प्रकाशयन्ति।

2.4. शोधावकाशः

एतेषु अध्ययनेषु ऐतिहासिकः, भाषाशास्त्रीयः, साधनापरकश्च पक्षः प्रचुरं विवेचितः। किन्तु अभेदाभेदसिद्धान्तस्य स्वरूपं शाङ्करादवैत-शाक्तादवैत-बौद्धविज्ञानवादैः सह एकत्र तुलनात्मकरूपेण, तदपि संस्कृतभाषायाम्, अल्पम् एव निरूपितम्। प्रायेण एताः तुलनाः आङ्ग्लभाषायां विकीर्णाः, संस्कृतशोधसाहित्ये तु सङ्कलिताः न दृश्यन्ते। अयं शोधपत्रः तम् एव अवकाशं पूरयितुं प्रयतते।

3. सैद्धान्तिकः आधारः

3.1. प्रमुखतत्त्वानि

काश्मीरशैवदर्शनं कतिपयेषु मूलभूतेषु तत्त्वेषु प्रतिष्ठितम्:

3.1.1. प्रकाशविमर्शयोः एकत्वम्:

परमशिवः प्रकाशरूपः च विमर्शरूपश्च। प्रकाशः चैतन्यस्य प्रकटता, विमर्शः तु स्वात्मावभासनम्। अयं सिद्धान्तः काश्मीरशैवदर्शनस्य मूलाधारः। प्रकाशः केवलं प्रकाशमानता नास्ति, अपितु विमर्शरूपेण स्वं प्रकाशयति।

3.1.2. स्वातन्त्र्यम्:

परमशिवस्य मुख्यं लक्षणं स्वातन्त्र्यम्। अयं स्वातन्त्र्यः न केवलं निषेधात्मकः स्वतन्त्रतारूपः, अपितु सृजनात्मकः शक्तिरूपश्च। तन्त्रालोके[5] अभिनवगुप्तः स्वातन्त्र्यस्य महत्त्वं बहुत्र प्रतिपादयति।

3.1.3. स्फुरत्ता:

जीवन्तता, स्पन्दनशीलता, गतिशीलता च स्फुरत्ताशब्देन निर्दिश्यते। शिवस्य चैतन्यं स्थितिशीलं नास्ति, अपितु सदा स्फुरन्तम्। स्पन्दकारिकाः[2] इदं तत्त्वं विस्तारेण विवेचयन्ति।

स्पन्दकारिकाणाम् आदिश्लोकः इदं तत्त्वं सङ्क्षेपेण सूचयति "यस्योन्मेषनिमेषाभ्यां जगतः प्रलयोदयौ। तं शक्तिचक्रविभवप्रभवं शङ्करं स्तुमः॥"[2] इति। अत्र उन्मेषनिमेषौ न कालिकौ क्रमौ, अपितु चैतन्यस्य स्वाभाविकः स्पन्दः, यस्मात् सृष्टिसंहारौ युगपत् प्रवर्तेते। स्फुरत्ता एव तत् तत्त्वं येन अद्वैतं जडम् एकत्वं न भवति, अपितु सजीवं सक्रियं च तिष्ठति।

3.1.4. पञ्चकृत्यम्:

सृष्टिः, स्थितिः, संहारः, तिरोधानम्, अनुग्रहश्च इति पञ्चविधं कृत्यं परमशिवस्य नित्यव्यापारः। क्षेमराजः प्रत्यभिज्ञाहृदये[4] प्रतिपादयति यत् इदं पञ्चकृत्यं न केवलं ब्रह्माण्डस्तरे, अपितु प्रतिजीवस्य प्रतिक्षणानुभवे अपि प्रवर्तते विषयस्य उन्मीलनं सृष्टिः, तस्य स्थैर्यं स्थितिः, तन्निवृत्तिः संहारः, आत्मस्वरूपविस्मृतिः तिरोधानम्, प्रत्यभिज्ञानं च अनुग्रहः। अनेन सिद्धान्तेन दर्शनस्य तात्त्विकः पक्षः अनुभवपक्षश्च एकत्र योजितौ, अद्वैतं च केवलं सिद्धान्तमात्रं न भूत्वा प्रतिक्षणसाध्यम् अनुभवरूपं जातम्।

3.2. षट्त्रिंशत्तत्त्वप्रक्रिया

काश्मीरशैवदर्शने विश्वस्य अभिव्यक्तिः षट्त्रिंशत्तत्त्वक्रमेण वर्ण्यते। शिवशक्ती शुद्धाध्वनः मूले स्तः; सदाशिव-ईश्वर-शुद्धविद्यातत्त्वेषु अहम्-इदम्-भावयोः क्रमिकं वैषम्यं प्रकटति। मायातत्त्वं कञ्चुकपञ्चकं च कला, विद्या, रागः, कालः, नियतिः सीमिततां जनयतः, यतः पुरुषतत्त्वं प्रकृतितत्त्वं च उदेतः। ततः अवशिष्टानि चतुर्विंशतितत्त्वानि साङ्ख्यसम्मतानि एव।

अत्र वैशिष्ट्यम् इदं यत् साङ्ख्यमते प्रकृतिः पुरुषात् स्वतन्त्रा, अस्मिन् दर्शने तु सर्वाणि तत्त्वानि शिवस्य स्वातन्त्र्यशक्तेः सङ्कोचमात्रम्। अतः तत्त्वक्रमः न जडपदार्थानां क्रमः, अपितु चैतन्यस्य स्वसङ्कोचक्रमः। चट्टर्जी-महोदयेन एषा प्रक्रिया आधुनिकपाठकानां कृते व्यवस्थितरूपेण निरूपिता[9]।

3.3. मलत्रयम् उपायचतुष्टयं च

बन्धस्य कारणं मलत्रयम् आणवमलम् (अपूर्णत्वबोधः), मायीयमलम् (भेददर्शनम्), कार्ममलं (कर्मसंस्कारजन्यं वासनाजालम्) च। एतेषां निवृत्तये अभिनवगुप्तः तन्त्रालोके[5] उपायचतुष्टयं निरूपयति अनुपायः, शाम्भवोपायः, शाक्तोपायः, आणवोपायश्च। अनुपाये साधनायाः अपेक्षा एव नास्ति, गुरुकृपया सहसा प्रत्यभिज्ञा भवति; शाम्भवोपाये इच्छाशक्तिः, शाक्तोपाये ज्ञानशक्तिः, आणवोपाये च क्रियाशक्तिः प्रधाना।

अयम् उपायक्रमः न मूल्यक्रमः, अपितु अधिकारिभेदेन विभागः; एकस्मात् उपायात् अपरं प्रति गतिः अपि सम्भवा। सेनशर्म-ब्यौमर्-प्रभृतिभिः विद्वद्भिः अस्याः उपायमीमांसायाः विस्तृतं विवेचनं कृतम्[21,22], यत्र दर्शनस्य सिद्धान्तपक्षः साधनापक्षश्च अभिन्नौ इति प्रदर्शितम्।

4. अभेदाभेदसिद्धान्तस्य विश्लेषणम्

4.1. अभेदस्य स्वरूपम्

काश्मीरशैवदर्शने अभेदः परमार्थिकः सत्यः। परमशिवः सर्वस्य आधारः, सर्वं च तस्मिन्नेव विद्यते। ईश्वरप्रत्यभिज्ञाकारिकासु[3] उत्पलदेवः परमशिवस्य सर्वात्मकतां प्रतिपादयति। अत्र अभेदः न केवलं सर्वस्य एकत्वम्, अपितु सर्वस्य शिवस्वरूपत्वम् अपि। यत् किञ्चित् विद्यते तत् सर्वं शिवस्यैव अभिव्यक्तिः।

4.2. आभासवादः

काश्मीरशैवदर्शने जगत् आभासरूपम्। आभासः न मिथ्या, न च पूर्णसत्यः। अयं शिवस्य स्वातन्त्र्यस्य अभिव्यक्तिः। अभिनवगुप्तः तन्त्रालोके[5] व्याचष्टे यथा शिवस्य स्वातन्त्र्येण एव सृष्टिः स्थितिः लयश्च भवति। आभासवादेन काश्मीरशैवदर्शनं विवर्तवादात् परिणामवादात् च पृथक्। जगत् न विवर्तः (मिथ्याभासः) यथा शाङ्करमते, न च वास्तविकपरिणामः यथा साङ्ख्यमते। जगत् शिवस्य स्वप्रकाशनम्।

4.3. आगमप्रमाणम्

अयम् अभेदः केवलं युक्तिसिद्धः न, अपितु आगमप्रतिपादितः अपि। शिवसूत्रेषु[1] "चैतन्यमात्मा" (१.१) इति प्रथमसूत्रेण आत्मनः स्वरूपं क्रियाशीलं चैतन्यम् एव इति निर्दिष्टम् न तु निष्क्रियं साक्षिमात्रम्। क्षेमराजस्य प्रत्यभिज्ञाहृदये[4] "चितिः स्वतन्त्रा विश्वसिद्धिहेतुः" (१) इति प्रथमसूत्रेण चितेः स्वातन्त्र्यं विश्वाभिव्यक्तेः कारणत्वं च एकत्र प्रतिपादितम्। एतयोः सूत्रयोः समन्वयेन ज्ञायते यत् अत्र चैतन्यं ज्ञातृमात्रं न, अपितु कर्तृ अपि; अनेन एव अभेदसिद्धान्तः निष्क्रियाद् अद्वैताद् भिद्यते।

4.4. भेदस्य स्थानम्

अभेदे परमार्थतः प्रतिष्ठिते सत्यपि भेदः अस्मिन् दर्शने न निषिध्यते। भेदः शिवस्य स्वातन्त्र्यशक्त्या स्वेच्छया स्वीकृतः सङ्कोचः। यदि शिवः भेदं कर्तुं न शक्नुयात्, तर्हि तस्य स्वातन्त्र्यम् एव सीमितं स्यात्, परतन्त्रता च आपद्येत। अतः भेदः स्वातन्त्र्यस्य प्रमाणम्, न तु तस्य बाधकम्। इयं युक्तिः शाङ्करमतात् मौलिकं विच्छेदं दर्शयति, यत्र भेदः अध्यासमूलः अतश्च निवर्त्यः; अत्र तु भेदः शिवलीलायाः अङ्गम्, ज्ञानोदये अपि न लुप्यते, अपितु शिवमयतया अनुभूयते।

4.5. भेदाभेदयोः समन्वयः

अस्मिन् दर्शने त्रयः स्तराः निर्दिश्यन्ते शुद्धे शिवतत्त्वे अभेदः, शक्तितत्त्वे भेदाभेदः, मायाध्वनि च भेदः। दर्पणदृष्टान्तः अत्र प्रसिद्धः दर्पणे प्रतिबिम्बितानि नगर-ग्राम-पर्वतादीनि परस्परं भिन्नानि, दर्पणात् तु अभिन्नानि। एवं जगत् परस्परं भिन्नम्, शिवात् तु अभिन्नम्।

किन्तु दृष्टान्तस्य सीमा अपि ज्ञातव्या। दर्पणः प्रतिबिम्बस्य कारणं न भवति, बाह्यवस्तु अपेक्षते; परमशिवः तु स्वात्मन्येव स्वातन्त्र्येण विश्वं प्रतिबिम्बयति, न किमपि बाह्यम् अपेक्षते। अतः अयं दृष्टान्तः आंशिकः एव, तस्य च मर्यादा स्वयम् अभिनवगुप्तेन निर्दिष्टा। एवं भेदाभेदसिद्धान्तः न समन्वयमात्रं प्रयोजयति, अपितु द्वयोः स्तरयोः तात्त्विकं सम्बन्धं व्यवस्थापयति।

4.6. वाक्शक्तेः चत्वारः स्तराः

अभेदात् भेदाभिव्यक्तिः वाक्शक्तेः चतुर्भिः स्तरैः अपि व्याख्यायते परा, पश्यन्ती, मध्यमा, वैखरी च। परावाचि शब्दार्थयोः पूर्णः अभेदः; पश्यन्त्यां भेदस्य प्रथमं स्फुरणम्; मध्यमायां मानसिकः विकल्पक्रमः; वैखर्यां च उच्चारितशब्दरूपेण पूर्णः भेदः। पादू-महोदयेन एषा स्तरमीमांसा भर्तृहरेः शब्दाद्वैतेन सह तुलिता[19]। अनया प्रक्रियया अभेदाभेदसिद्धान्तः भाषादर्शनेन सह संयुज्यते, वाक् च केवलं संकेतसाधनं न भूत्वा चैतन्यस्य स्वाभिव्यक्तिरूपेण गृह्यते।

5. तुलनात्मक विवेचनम्

5.1. काश्मीरशैवम् - शाङ्क्रराद्वैतम्

सारणी 1: काश्मीरशैव-शाङ्कराद्वैतयोः तुलना

विषयः	काश्मीरशैवम्	शाङ्क्रराद्वैतम्
ब्रह्मस्वरूपम्	स्वातन्त्र्यमयः शिवः, प्रकाशविमर्शात्मकः	निर्गुणं निर्विशेषं ब्रह्म
जगतः स्थितिः	आभासः (स्वातन्त्र्यस्य अभिव्यक्तिः)	विवर्तः (मिथ्याभासः)
मायाशक्तिः	शिवस्य स्वशक्तिः, सकारात्मिका	अविद्या, नकारात्मिका
मोक्षमार्गः	प्रत्यभिज्ञा (पुनःस्मरणम्)	ब्रह्मज्ञानम् (अज्ञाननिवृत्तिः)
जगत्प्रति दृष्टिः	सकारात्मिका, स्वीकारात्मिका	नकारात्मिका, त्यागात्मिका

शाङ्कराद्वैते ब्रह्म निर्गुणं निर्विशेषम्, जगत् मिथ्या, माया अविद्यारूपा। काश्मीरशैवदर्शने तु शिवः स्वातन्त्र्यमयः, जगत् तस्य आभासः, माया तस्य स्वशक्तिः[26]।

5.2. काश्मीरशैवम् - शाक्ताद्वैतम्

श्रीविद्यापरम्परायाः शाक्ताद्वैतेन सह काश्मीरशैवस्य निकटं साम्यम्, यतः उभयत्र अपि शक्तिः सत्या, जगच्च सत्यम्। भेदस्तु प्राधान्यविषये त्रिकदर्शने प्रकाशरूपः शिवः प्रधानतया निरूप्यते, श्रीविद्यायां तु विमर्शरूपा त्रिपुरसुन्दरी।

सारणी 2: काश्मीरशैव-शाक्ताद्वैतयोः तुलना

विषयः	काश्मीरशैवम् (त्रिकम्)	शाक्ताद्वैतम् (श्रीविद्या)
परमतत्त्वम्	प्रकाशप्रधानः परमशिवः	विमर्शप्रधाना त्रिपुरसुन्दरी
शिवशक्तिसम्बन्धः	शक्तिः शिवस्य स्वातन्त्र्यम्	शिवः शक्तेः प्रकाशाधारः
मुख्यग्रन्थाः	तन्त्रालोकः, ईश्वरप्रत्यभिज्ञा	वामकेश्वरतन्त्रम्, योगिनीहृदयम्
साधनापद्धतिः	प्रत्यभिज्ञा, उपायचतुष्टयम्	श्रीचक्रोपासना, मन्त्रसाधना
दार्शनिकं बलम्	ज्ञानमीमांसा, चिद्विलासः	मन्त्रशास्त्रं, क्रियामीमांसा

डग्लस्-ब्रूक्स्-महोदयेन "The Secret of the Three Cities"[27] इति ग्रन्थे इदं साम्यं वैषम्यं च सप्रमाणं निरूपितम्। डिक्झोस्की-महोदयस्य "The Canon of the Śaivāgama and the Kubjikā Tantras"[28] इति कृत्या पश्चिमाम्नायस्य पृथक्परम्परा अपि प्रकाशिता। एवं शाक्ताद्वैतं काश्मीरशैवस्य प्रतिपक्षः न, अपितु समानमूलात् प्रवृत्ता सहोदरधारा।

5.3. काश्मीरशैवम् - बौद्धविज्ञानवादः

प्रत्यभिज्ञादर्शनस्य विकासे बौद्धप्रमाणपरम्परया सह विवादः महतीं भूमिकां निर्वहति। धर्मकीर्त्यादीनां विज्ञानवादिनां मते ज्ञानं क्षणिकं स्वसंवेदनरूपं च, स्थायी आत्मा तु नास्ति। उत्पलदेवः प्रत्यभिज्ञान्यायेन प्रत्यवमृशति यदि स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा च सम्भवतः, तर्हि पूर्वानुभवं वर्तमानानुभवं च एकीकुर्वन् स्थायी विमर्शात्मकः आत्मा अवश्यं स्वीकार्यः, अन्यथा "सोऽयम्" इति ज्ञानं न घटेत।

रात्ये-महोदयया लॉरेन्स्-महोदयेन च अयं वादः विस्तरेण विश्लेषितः[16,17]; तोरेल्ला-महोदयस्य समीक्षात्मकसंस्करणेन[3] मूलपाठनिर्णयः सुदृढः कृतः। एवं काश्मीरशैवस्य अद्वैतं बौद्धक्षणिकवादात् स्थायिविमर्शात्मकात्मस्वीकारेण, शाङ्कराद्वैतात् च क्रियाशीलस्वातन्त्र्यस्वीकारेण भिद्यते। अनेन त्रिविधतुलनेन अस्य दर्शनस्य पृथक्स्थानं स्पष्टं भवति।

6. समीक्षात्मक मूल्याङ्क्नम्

6.1. दर्शनस्य बलानि

- समन्वयात्मकता: काश्मीरशैवदर्शनं द्वैत-अद्वैतयोः मध्ये सेतुरूपम्। न केवलं अद्वैतं, न केवलं द्वैतम्, अपितु उभयोः समन्वयः।

- अनुभवप्रधानता: केवलं शास्त्रीयं नास्ति, अपितु योगाभ्यासेन साक्षात्कार्यम्।
- स्वातन्त्र्यसिद्धान्तः: जीवस्य स्वतन्त्रतायाः दार्शनिकं प्रतिष्ठानं प्रदत्तम्।
- भाषादार्शनिकं योगदानम्: वाक्शक्तेः स्तरमीमांसया शब्दार्थसम्बन्धस्य नूतना व्याख्या प्रदत्ता।

6.2. दर्शनस्य सीमाः

- दुर्बोधत्वम्: अत्यन्तं गूढं दर्शनम्, सामान्यजनेभ्यः दुर्बोधम्।
- तान्त्रिकपरम्परायाः आश्रयः: गुरुपरम्परायाः अभावे अस्य दर्शनस्य पूर्णबोधः कठिनः।
- पाठसमीक्षायाः अपूर्णता: बहूनां ग्रन्थानां समीक्षात्मकसंस्करणानि अद्यापि न सम्पादितानि, अतः केषुचित् सिद्धान्तेषु निर्णयः अनिश्चितः।
- ऐतिहासिकप्रमाणानां न्यूनता: आचार्याणां कालनिर्णये परम्परागतवृत्तान्तेषु एव प्रायः आश्रयः, बाह्यप्रमाणानि च विरलानि।

6.3. आधुनिकसन्दर्भे प्रासङ्गिकता

अस्य दर्शनस्य प्रासङ्गिकता अद्यत्वे त्रिषु क्षेत्रेषु दृश्यते। प्रथमं चैतन्यविमर्शक्षेत्रे स्वसंवेदनस्य, आत्मबोधस्य, अनुभवस्य च स्वरूपविषये विमर्शसिद्धान्तः नूतनां दृष्टिं प्रयच्छति; तिमिल्सिना-महोदयेन एतादृशी तुलना प्रवर्तिता[24]। द्वितीयं तुलनात्मकदर्शनक्षेत्रे लॉरेन्स्-रात्ये-प्रभृतीनां कार्येण भारतीययुक्तिपद्धतिः पाश्चात्त्यदार्शनिकविमर्शे प्रवेशिता[16,17]। तृतीयं सौन्दर्यशास्त्रे अभिनवगुप्तस्य रसमीमांसा तस्यैव अद्वैतसिद्धान्तेन सह अन्तर्लीना, इति पाण्डेय-महोदयेन प्रदर्शितम्[10]।

6.4. भाविशोधदिशाः

भाविशोधाय कतिपयाः दिशाः निर्दिष्टुं शक्याः। अद्यापि बहवः तान्त्रिकग्रन्थाः हस्तलेखरूपेण एव तिष्ठन्ति, तेषां समीक्षात्मकसम्पादनम् आवश्यकम्। क्रम-कुल-त्रिकपरम्पराणां पारस्परिकसम्बन्धः, तासां च ऐतिहासिकक्रमः, इति विषये विद्वत्सु मतभेदः वर्तते। तदतिरिक्तं संस्कृतभाषायाम् आधुनिकशोधसाहित्यस्य न्यूनता अस्ति; अनया भाषया लिखितानि विश्लेषणानि परम्परागतपण्डितानाम् आधुनिकविद्वत्समुदायस्य च मध्ये सेतुं रचयितुं समर्थानि।

7. उपसंहारः

काश्मीरशैवदर्शने अभेदाभेदसिद्धान्तः भारतीयदार्शनिकपरम्परायाः महनीयं योगदानम्। स्वातन्त्र्यसिद्धान्तेन, स्फुरत्तातत्त्वेन, प्रकाशविमर्शरूपचेतनायाः व्याख्यानेन च इदं दर्शनं अद्वैतचिन्तनस्य नूतनं क्षितिजं उद्घाटितवत्।

अयं सिद्धान्तः न केवलं दार्शनिकं विश्लेषणम्, अपितु जीवनस्य व्यावहारिकमार्गदर्शकम् अपि। अभेदे भेदस्य भेदे च अभेदस्य अनुभवः साधकं पूर्णत्वाय नयति। शिवस्य स्वातन्त्र्यस्य प्रत्यभिज्ञानेन जीवः स्वस्य दिव्यस्वरूपं जानाति।

सारतः, अयं शोधः त्रीणि निष्कर्षाणि प्रस्तौति — प्रथमं यत् अत्र भेदः अभेदस्य विरोधी न, अपितु स्वातन्त्र्यस्य साक्षात् प्रमाणम्; द्वितीयं यत् इदं दर्शनं शाङ्करादवैतात् जगत्सत्ताविषये, शाक्तादवैतात् प्राधान्यविषये, बौद्धविज्ञानवादाच्च आत्मसत्ताविषये स्पष्टं भिद्यते; तृतीयं यत् अस्य सिद्धान्तस्य तात्त्विकः साधनापरश्च पक्षौ परस्परम् अविभाज्यौ।

अन्ते, काश्मीरशैवदर्शनं नः स्मारयति यत् सर्वं शिवमयम्, सर्वं चैतन्यस्पन्दनम्, सर्वं च स्वातन्त्र्यस्य लीला। अभेदाभेदयोः समन्वयेन जीवनं पूर्णतां प्राप्नोति, साधकः च परमशिवस्य साक्षात्कारं करोति।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. Singh, J. *Śiva Sūtras: The Yoga of Supreme Identity*. Motilal Banarsidass, 1979.
2. Singh, J. *Spanda-Kārikās: The Divine Creative Pulsation*. Motilal Banarsidass, 1980.
3. Torella, R. *The Īśvarapratyabhijñākārikā of Utpaladeva with the Author's Vṛtti: Critical Edition and Annotated Translation*. Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente, 1994.
4. Singh, J. *Pratyabhijñāhṛdayam: The Secret of Self-Recognition*. Motilal Banarsidass, 1963.
5. Abhinavagupta. *Tantrāloka*. Commentary by Jayaratha. Edited by M. R. Shastri and M. K. Shastri. Vols. 1–12. Kashmir Series of Texts and Studies, 1918–1938.
6. Singh, J. *Vijñānabhairava or Divine Consciousness: A Treasury of 112 Types of Yoga*. Motilal Banarsidass, 1979.
7. Dyczkowski, M. S. G. *The Doctrine of Vibration: An Analysis of the Doctrines and Practices of Kashmir Shaivism*. State University of New York Press, 1987.

8. Dyczkowski, M. S. G., trans. *The Stanzas on Vibration: The Spandakārikā with Four Commentaries*. State University of New York Press, 1992.
9. Chatterji, J. C. *Kashmir Shaivaism*. Kashmir Series of Texts and Studies, 1914. Reprint, State University of New York Press, 1986.
10. Pandey, K. C. *Abhinavagupta: An Historical and Philosophical Study.* 2nd ed. Chowkhamba Sanskrit Series, 1963.
11. Rastogi, N. *Introduction to the Tantrāloka: A Study in Structure.* Motilal Banarsidass, 1987.
12. Rastogi, N. *The Krama Tantricism of Kashmir: Historical and General Sources.* Vol. 1. Motilal Banarsidass, 1979.
13. Sanderson, A. "Śaivism and the Tantric Traditions." In *The World's Religions,* edited by S. Sutherland, L. Houlden, P. Clarke, and F. Hardy, 660–704. Routledge, 1988.
14. Sanderson, A. "The Śaiva Age: The Rise and Dominance of Śaivism during the Early Medieval Period." In *Genesis and Development of Tantrism,* edited by S. Einoo, 41–350. Institute of Oriental Culture, University of Tokyo, 2009.
15. Muller-Ortega, P. E. *The Triadic Heart of Śiva: Kaula Tantricism of Abhinavagupta in the Non-Dual Shaivism of Kashmir.* State University of New York Press, 1989.
16. Lawrence, D. P. *Rediscovering God with Transcendental Argument: A Contemporary Interpretation of Monistic Kashmiri Śaiva Philosophy.* State University of New York Press, 1999.
17. Ratié, I. *Le Soi et l'Autre: Identité, différence et altérité dans la philosophie de la Pratyabhijñā.* Brill, 2011.
18. Nemec, J. *The Ubiquitous Śiva: Somānanda's Śivadṛṣṭi and His Tantric Interlocutors.* Oxford University Press, 2011.
19. Padoux, A. *Vāc: The Concept of the Word in Selected Hindu Tantras.* Translated by J. Gontier. State University of New York Press, 1990.
20. Silburn, L. *Kuṇḍalinī: The Energy of the Depths.* Translated by J. Gontier. State University of New York Press, 1988.
21. Sensharma, D. B. *The Philosophy of Sādhanā: With Special Reference to the Trika Philosophy of Kashmir.* State University of New York Press, 1990.
22. Bäumer, B. *Abhinavagupta's Hermeneutics of the Absolute: Anuttaraprakriyā — An Interpretation of His Parātrīśikā Vivaraṇa*. Indian Institute of Advanced Study and D. K. Printworld, 2011.
23. Flood, G. *The Tantric Body: The Secret Tradition of Hindu Religion.* I. B. Tauris, 2006.
24. Timalsina, S. *Consciousness in Indian Philosophy: The Advaita Doctrine of "Awareness Only."* Routledge, 2009.
25. Isayeva, N. *From Early Vedanta to Kashmir Shaivism: Gaudapada, Bhartrhari, and Abhinavagupta.* State University of New York Press, 1995.
26. Singh, J. *Vedanta and Advaita Shaivagama of Kashmir: A Comparative Study*. Sri Ramakrishna Math, 1985.
27. Brooks, D. R. *The Secret of the Three Cities: An Introduction to Hindu Śākta Tantrism.* University of Chicago Press, 1990.
28. Dyczkowski, M. S. G. *The Canon of the Śaivāgama and the Kubjikā Tantras of the Western Kaula Tradition.* State University of New York Press, 1988.